

Apie disertacijų gynimą Vilniaus universiteto Istorijos fakultete

DAR VIENAS ATSAKYMAS Į KLASIKINĮ ISTORIOGRAFIJOS KLAUSIMĄ: KODĖL ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKA VĖLAVO, PALYGINTI SU VAKARŲ EUROPA?

Apie Dariaus Žiemelio daktaro disertaciją *Abiejų Tautų Respublikos socialinė ekonominė raida XVI–XVIII amžiuje: feodalizmas ar periferinis kapitalizmas? Istoriografinė analizė ir jos gynimą*

2009 m. spalio 23 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete Darius Žiemelis gynė daktaro disertaciją *Abiejų Tautų Respublikos socialinė ekonominė raida XVI–XVIII amžiuje: feodalizmas ar periferinis kapitalizmas? Istoriografinė analizė*. Disertacija rengta VU Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedroje 2004–2009 m., vadovai – doc. dr. Stanislovas Pamerneckis ir prof. habil. dr. Zenonas Norkus. Disertacijos pagrindu paskelbtos dvi mokslinės publikacijos recenzuojamuose mokslo leidiniuose¹.

Istorijos mokslo krypties disertacijos gynimo tarybą sudarė: pirmininkas – prof. dr. Alfredas Bumblauskas (VU, istorija), nariai – prof. habil. dr. Tamara Bairašauskaitė (LII, istorija), prof. dr. Šarūnas Liekis (MRU, istorija), prof. habil. dr. Z. Norkus (VU, sociologija), doc. dr. S. Pamerneckis

(VU, istorija), oponentai – prof. habil. dr. Edvardas Gudavičius (VU, istorija) ir doc. dr. Antanas Kulakauskas (MRU, istorija).

Posėdį pradėjo komisijos pirmininkas prof. dr. A. Bumblauskas, jis pristatė gynimui reikalingus dokumentus ir formalius reikalavimus bei paskelbė disertacijos gynimo pradžią. D. Žiemelis pristatė disertacijos tyrimo problemą, objektą, tikslus bei uždavinius. Disertanto teigimu, per 19 nepriklausomybės metų Lietuvos istoriniuose tyrimuose išsivaduota iš sovietinės ideologijos primetamų interpretacijų ir Lietuvos istoriografija tapo europinės istoriografijos dalis. Tačiau pastebimas tyrinėjimų vienybiškumas – ignoruojama socialinė ekonominė istorija, kuri buvo svarbi Lietuvos sovietinėje istoriografijoje. Atsisakius marksizmo, apleista agrarinės ir socialinės ekonominės istorijos problematika. Šiems tyrimams Lietuvoje postūmį gali suteikti nauji teoriniai požiūriai ir „vadovaujančios idėjos“, generuojančios istoriografinio bei empirinio tyrimo problemas. Viena jų – neomarksistinė *kapitalistinės pasaulio sis-*

¹ Žr.: Žiemelis D. Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija // Lietuvos istorijos studijos. 2005, t. 16, p. 65–81; *jo paties*. Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas? // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 18, p. 51–68.

temos (KPS) teorija, kurios pradininkas yra įtakingiausias JAV sociologas ir istorikas Immanuelis Wallersteinas. Teorija sukurta oponuojant eurocentrizmui, tikinčiam nesibaigiančia europietiškosios civilizacijos pažanga ir nuvertinančiam kitas (neeuropines) kultūras. KPS prieigos pranašumas yra istorinio mąstymo horizonto praplėtimas regionine ir pasauline perspektyva naujai interpretuojant regiono praeitį lokaliniam bei pasauliniame civilizacijos istorijos kontekste. Anot disertanto, KPS teorijos panaudojimas Lietuvos istorijos moksle leidžia: a) pažvelgti iš globalios istorijos perspektyvos į XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos (ATR) socialinę ekonominę istoriją ir įsisavinti pasaulinės diskusijos apie šį tyrimo objektą rezultatus; b) prisideda prie tarpdisciplininio istorijos ir socialinių mokslų dialogo plėtos. Remiantis KPS teorija suformuluota problema – kas buvo *antroji baudžiatvosa laida* Vidurio Rytų Europoje (VRE) – refeodalizacija marksistinė prasme ar periferinis kapitalizmas KPS kontekste? Iš to disertantas kildina tyrimo objektą – XVI–XVIII a. ATR socialinę ekonominę raidą nagrinėjančias dvi konkuruojančias istoriografines prieigas: vidines priežastis sureikšminančią tradicinę marksistinę koncepciją ir išorines priežastis pabrėžiančią neomarksistinę KPS teoriją bei šioje diskusijoje aptinkamų argumentų plėtojimą.

Disertaciją sudaro penkios dalys. Pirmoji skirta įvertinti vidinių ir išorinių priežasčių lyginamąjį „indėlį“ tiriamo VRE regiono reiškiniams (*atsilikimui* ir *antrosios baudžiatvosa laida*) nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje. Antroje dalyje detalai aptariama KPS teorija ir aiškinama periferinio kapitalizmo koncepcija. Trečiojoje dalyje siekiama: 1) tirti

mokslinę diskusiją dėl XVI–XVIII a. VRE atsilikimo pasauliniame kontekste *vidinių* ir *išorinių* priežasčių; 2) pateikti šioje diskusijoje slypinčių tradicinės marksistinės ir KPS koncepcijos prielaidų bei metodologinių priešpriešų analizę; 3) remiantis atliktų tyrimų rezultatais suformuluoti naujus uždavinius. Ketvirtojoje dalyje, siekiant atsakyti į klausimą, ar XVI–XVIII a. ATR egzistavo *periferinis kapitalizmas* (arba „kitoks“ feodalizmas), nulemtas paskaitusio visuomeninio konteksto – KPS, kurio XI–XV a. Vakarų Europoje nebuvo, atliekama XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio ir XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio struktūrų bei raidos bruožų lyginamoji analizė. Paskutinė dalis skirta probleminei KPS koncepcijos vietai – tarptautinių mainų įtakai ATR XVI–XVIII a. socialinei ekonominei raidai, konstatuotai trečiojoje bei ketvirtojoje dalyje. Tyrimas išryškino XVI–XVIII a. VRE (kartu ir ATR) socialinės ekonominės raidos skirtingus aiškinius KPS teorijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje, pateikė jų prielaidų bei metodologinių priešpriešų kritinę analizę ir nustatė socialinių ekonominių santykių XVI–XVIII a. ATR vyraujančią feodalinį baudžiatvosi pobūdį.

Disertanto mokslinis vadovas doc. dr. S. Pamerneckis aptardamas darbą pažymėjo, kad bene pirmą kartą tokios tematikos disertacijoje istorinių metodų taikymas bei istoriografijos teorinė analizė grindžiami lyginamosios istorinės sociologijos metodologine samprata. Kritiškai ir objektyviai įvertinta KPS teorijos koncepcija Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) XVI–XVIII a. socialinės ekonominės raidos, konkrečiai užsienio prekybos, konjunktūros, jos struktūros atžvilgiu. Anot S. Pamerneckio, tyrimas atskleidė

Lenkijos jūrinės prekybos apimčių laipsnišką mažėjimą, o LDK atveju – atvirkščiai, parodė ne tik šios valstybės užsienio prekybos apimčių, bet ir prekių nomenklatūros Rygos kryptimi didėjimą.

Pirmasis oponentas prof. habil. dr. E. Gudavičius perskaitė išsamų disertacijos vertinimą, aptarė kiekvieną disertacijos skyrių, teksto ir autoriaus santykio logiką. Oponentas teigė, kad KPS leidžia daug kur naujai pažvelgti į Lietuvos socialinę ekonominę raidą XVI–XVIII a., bet jos kvalifikuoti periferiniu kapitalizmu, jo (kaip ir disertanto) nuomone, negalima. E. Gudavičius pridūrė, kad periferinio feodalizmo šalyje apie periferinį kapitalizmą galima kalbėti tik tada, kai joje nebelineka paties feodalizmo, nepamirštant, kad ir kapitalizmo periferija nėra tas pats, kas periferinis kapitalizmas. Anot profesoriaus, disertacija rodo didelį disertanto sugebėjimą naujai ir paradigmškai įvertinti bei apdoroti plačią klausimo istoriografiją, kūrinys yra aukšto lygio teorinė studija.

Antrasis oponentas doc. dr. A. Kulakauskas recenziją pradėjo teiginiu, kad D. Žiemelio daktaro disertacija laikytina novatorišku darbu Lietuvos istorijos mokslo kontekste – plečia jo teorinius horizontus ir į svarstymų lauką įtraukia plačią tarptautinę istoriografiją nagrinėjama tema. Tyrimo objektas neapribotas tik Lietuvos istorija, apima ATR erdvę, kurios raida nagrinėjama ją siejant su VRE ir apskritai Europos raida – visuotinės istorijos ir ją nagrinėjančios istoriografijos kontekste. Pasak oponento, disertacijos problemos formulavimas turi „dirbtinumo“ atspalvį, nes kapitalistinės pasaulio sistemos teorijos požiūriu „periferinis kapitalizmas“ reiškia tik tam tikro regiono buvimą kapitalistinėje pasaulio sistemoje, ir nebūtinai

preziuruoja atskiro, savito socialinių santykių tipo šiame regione atsiradimą, bent jau marksistinės šių santykių tipologijos požiūriu. Tačiau A. Kulakauskas sutiko, kad esama istoriografija leidžia taip formuluoti disertacijos problemą, kuri yra disertacijos tyrimų objektas ir šaltinis.

Disertantas, atsakydamas į oponento pastabą, teigė, kad griežtai laikantis KPS teorijos periferinis kapitalizmas neabejotinai reiškia tam tikro regiono buvimą KPS-oje. Jeigu regionas jau yra arba įtraukiamas į periferinio kapitalizmo geoekonominę zoną, jo socialiniai santykiai ilgainiui įgyja savitus, t. y. tik periferiniam kapitalizmui būdingus, bruožus. Disertacijos autorius teigė, kad vienas iš jos tikslų buvo atsakyti į klausimą, ar galime fiksuoti periferinio kapitalizmo bruožus XVI–XVIII a. ATR socialinėje ekonominėje raidoje.

Oponento A. Kulakausko nuomone, vadinamoji tradicinė marksistinė istoriografija, kuri lemiamomis vadinamosios *antrosios baudžiavos laidos* priežastimis laikė vidines priežastis ir dėl to nesutiko su I. Wallersteino bei jo šalininkų teiginiais apie kapitalistinio branduolio įtaką konservuojant ir stiprinant baudžiavą VRE, tam tikra prasme yra metodologinis nesusipratimas. Tradicinė marksistinė istoriografija taikė nacionalinės istorijos mastelius, arba, anot Normano Davieso, buvo „prarijusi“ nacionalizmo kabliuką. Nors nacionalizmą idėjiškai kritikavo ir į pasaulio istoriją žiūrėjo kaip į nacionalinių istorijų sumą, pasaulinių sistemų (ne tik kapitalizmo) teorija operuoja šių sistemų, kaip tam tikra prasme mechaniškai nedalomos visumos, masteliu. Ginčas tarp dviejų istoriografinių prieigų, bent jau ta forma, kuria jis vyko, oponento nuomone, nėra logiškai pagrįstas. Atsakydamas į pastabą

D. Žiemelis teigė, kad reikia sutikti, jog tradicinė marksistinė istoriografija taikė nacionalinės istorijos mastelius. Tačiau disertacijoje konstatuojant, kad tradicinė marksistinė istoriografija sureikšmina vidines, o KPS – išorines priežastis, turėta omenyje, kad VRE (kartu ir ATR) atsilikimo nuo Vakarų Europos priežastys minėtose istoriografijose traktuojamos skirtingai, dėl ko ir yra ginčijamasi. Pasak disertanto, ATR ir viso VRE istorinio regiono socialinis ekonominis atsilikimas nuo Vakarų Europos tradicinėje marksistinėje istoriografijoje traktuojamas kaip savaime suprantamas dalykas. Tačiau buvo laikai, kai Vakarų Europa – labiau atsilikusi už Egiptą ar Graikiją, o Šiaurės Vakarų Europa – labiau „atsilikusi“ už Italiją. JAV ir Australijos pavyzdžiai rodo, kad „atsilikę“ kraštai gali tapti avangardiniai. Egzistuoja požiūris, kad tokią galimybę kažkada turėjo ir VRE. Tai buvo 1350–1492 m., kai XIV a. vidurio maro pandemija nusiaubė tankiai apgyvendintą Vakarų Europą, bet beveik nepalietė VRE, tam tikram laikui sulyginę pažangius Europos Vakarus su atsilikusiais Rytai. Žalgirio mūšio pergalė nebūtų tokia lemtinga, jeigu prieš tai maro pandemija nebūtų pristabdžiusi vokiečių kolonizacijos Rytuose. Tradicinė marksistinė metodologija šalies socialinę ekonominę raidą aiškina tik kaip vidinių priežasčių nulemtą reiškinį. Pasirinkus šią prieigą, VRE šalys (ir ATR) nė vienu savo istorijos momentu neturėjo šansų išsiveržti į priekį (bet ir negalėjo dar labiau atsilikti). Anot D. Žiemelio, KPS prieiga teigia priešingai – kad šalies raidos viena ar kitą kryptį nulemia visų pirma išoriniai veiksniai. Disertacijoje nagrinėjamos dvi konkuruojančios istoriografinės prieigos leidžia permąstyti vidinių ir išorinių veiks-

nių įtaką ATR socialinei ekonominei raidai ir keisti, praplėsti tradicinį įsivaizdavimą apie aptariamą regiono raidą.

Disertantas, atsakydamas į oponento pastabą, kad ginamas darbas galėtų būti priskirtas istorijos sociologijai, dėl ko jam būtų logiškiau suteikti socialinių mokslų daktaro laipsnį, teigė, jog darbo priskyrimas istorijos sociologijai (kuri yra istorijos mokslo subdisciplina) galimas tik plačiaja prasme. Be to, dėl tyrimo objekto disertacija yra istorijos mokslo tyrimas. Anot D. Žiemelio, disertacijos objektas – tai visų pirma *istorikų* tyrimai, kurie vienaip ar kitaip interpretuoja XVI–XVIII a. ATR socialinę ekonominę raidą. Keliamas tyrimo tikslas bei problemos savo mastais yra sunkiai išsprendžiamos tuo būdu, kuris klasikinėje (istoristinėje) istoriografijoje yra laikomas vieninteliu tikrai moksliniu istorijos pažinimo metodu: naujų archyvinų šaltinių paieškoms ir jų tyrimu.

Gynimo diskusijoje pasisakė tarybos nariai. Prof. habil. dr. T. Bairašauskaitės nuomone, disertacijos naujumą sudaro šie aspektai: disertanto mėginimas iš naujo kelti esminį klausimą – kas lėmė ATR socialinę ekonominę atsilikimą XVI–XVIII a. ir atlikti istorinę sociologinę tyrimą; istorijos interpretacijų modelių veiksnio tikrinimas taikant neomarksistinę I. Wallersteino periferinio kapitalizmo koncepciją; I. Wallersteino teorijos veikimo tikrinimas ją pritaikant ATR socialinės ekonominės istorijos tyrimams; vidinių ir išorinių veiksnių įtakos ATR socialinei ekonominei raidai permąstymas analizuojant alternatyvias istoriografines koncepcijas. T. Bairašauskaitė pateikė diskutuotiną klausimą – ar tyrimo uždaviniams spręsti pakanka naudotis tik istoriografinėmis interpretacijomis? Tarybos narės požiūriu,

tyrime panaudota istoriografijos bazė yra solidi, kai kurių problemų ištirtumo lygis itin aukštas, bet pažymėjo, kad ATR socialinės ekonominės raidos tyrimuose esama spragų, ką rodo ir penktoji disertacijos dalis apie ATR išitraukimą į tarptautinę prekybą. Tarybos narė klausė: ar nevertėjo disertantui atlikti „laboratorinį darbą“: sukurti vadinamuosius „mėginius“ – atlikti kai kurių atvejų lyginamuosius lokalinius empirinius tyrimus pasitelkus naujus archyvinčius duomenis (pvz., nustatant užsienio ir vidaus prekybos santyki) ir panaudoti juos disertacijos teiginių argumentacijai sustiprinti.

Prof. dr. Š. Liekių teigimu, disertacija žymi naują kokybinį šuolį lietuviškoje istoriografijoje link sudėtingos bei kompleksiškos metodologinės inovacijos, prisideda prie ATR socialinės ekonominės raidos teorijos tolesnio formavimosi bei kompleksinių naujų tarpdisciplininių priegū paieškų istoriografijos istorijoje. Tačiau jis priekaištavo, kad disertacijoje naudojama empirinė medžiaga savo mastais neatitinka plačių globalių ir regioninės analizės užmojų; lieka neanalizuota kitų regiono ekonomikų padėtis; nepakankamai pademonstruota ir panaudota paskelbta kitų ATR miestų (pvz., Krokuvos) muitinių medžiaga.

Prof. habil. dr. Z. Norkus teigė, kad šia disertacija beveik po 20 metų pertraukos sugrįžtama prie XVI–XVIII a. Lietuvos socialinės ekonominės istorijos problematikos. I. Wallersteino teorija kaimyninėse šalyse, pavyzdžiui, Lenkijoje, žinoma seniai ir vertės nepraranda, o Lietuvos istorikų ji netaikyta. Tarybos nario teigimu, Lenkijoje I. Wallersteinas buvo ne tik puikiai žinomas, bet ir komunistinės valdžios paskutinais dešimtmečiais laikytinas vienu iš pa-

grindinių šios šalies ekonomikos istorikų diskusijų partneriu. Lietuvos istorikai tarsi yra susitaikę su mintimi, kad Lietuva visada buvo atsilikusi ir negalėjo būti kitokia. Anot Z. Norkaus, lenkų istorikai taip apie savo šalį nemažsto. „Sugrįžimas į Europą“ ne tik neišnyko iš jų darbotvarkės, bet net dar labiau suaktualino amžinąjį lenkų istoriografijos klausimą: kaip Lenkija, kuri dar XVI a. visais atžvilgiais prilygo Europos šalims, tapo atsilikusi? Tarybos nario teigimu, yra daug atsakymų į šį klausimą. Kai kurie lenkų istorikai teigė, kad atsilikimą lėmė unija su LDK. I. Wallersteinas, kurio idėjoms formuotis didelę įtaką padarė lenkų istoriko Mariano Małowisto darbai, pateikė tik dar vieną atsakymą į šį lenkų istoriografijos klausimą. Jame lemiamas vaidmuo teikiamas šalies išitraukimui į kapitalistinę pasaulinę sistemą periferijos statusu. Tarybos nario manymu, ateityje ši problematika Lenkijoje taip pat bus aktyviai gvildinama, todėl gerai, kad turėsime su ja puikiai susipažinusių tyrėją D. Žiemeilį. Dėl keletą amžių trukusio Lenkijos ir Lietuvos istorijos susipynimo disertacija yra potencialus pridėtinės vertės šaltinis ir Lietuvos istorikams. Z. Norkus pažymėjo, kad disertantui nepavyko išspręsti visų darbo pradžioje keltų uždavinių (pvz., naudojant pirminius šaltinius jei ne patikrinti, tai bent pailiuotu vieno ar kito LDK pailivarko ūkio apyvartą, remiantis muitinės knygų analize, aiškinti jo produkcijos prekinės realizacijos būdus per Rygą ar kitą LDK užsienio prekybą aptarnavusį uostą, ir taip atsakyti į klausimą, kokį vaidmenį senosios Lietuvos ekonomikoje vaidino išitraukimas į užsienio prekybos ryšius). Tačiau gauti rezultatai tenkina disertacijoms keliamus reikalavimus. Z. Norkaus teigimu, nors ginamoje disertacijoje re-

miamasi tik antriniais šaltiniais (tai rodo ir pavadinimas), ji nėra kompiliacija, bet analitinė studija, kurios autorius sugeba išlaikyti kritinę distanciją, nepaskęsti sunkiai aprėpiamoje medžiagoje ir racionaliai rekonstruoti probleminę situaciją taip, kad gautų naujų ir įdomių išvalgų ne tik apie gausybės VRE atsilikimo priežastis nagrinėjusių istorikų pažiūras, bet ir apie pačią problemą. Tarybos nario nuomone, bene įdomiausias ir kūrybiškiausias disertanto laimėjimas yra viduramžių Vakarų Europos manoro ir ATR palivarko palyginimas panaudojant dviejų konkuruojančių priegų – marksizmo ir naujojo institucionalizmo – idėjas. Tarybos pirmininkas A. Bumblauskas, pritardamas anksčiau išsakytiems tarybos narių vertinimams, pabrėžė ir kitą disertacijos pranašumą: darbas parašytas sklandžia kalba. Į mokslinę diskusiją įsitraukęs VU Naujosios istorijos katedros doc. dr. Algis Kasperavičius pabrėžė, kad darbas savo problematika išsiskiria iš kitų ginamų istorijos krypties disertacijų.

Atsakydamas į tarybos narių pastabą dėl nepanaudotų empirinių duomenų (pirminių šaltinių) disertantas teigė, kad ši galimy-

bė neabejotinai naudinga, bet pasirinktas tyrimo objektas pirmiausia suponavo istoriografinį (plačiąja prasme) tyrimo pobūdį, kuriam galioja kitokie reikalavimai nei klasikiniam istoristiniam tyrimui. Anot D. Žiemelio, naudoti žymiausių Lenkijos, Latvijos, Lietuvos, Rusijos prekybos istorijos specialistų tyrimai leido išsiaiškinti ATR *kokybinį* išitraukimo į tarptautinę prekybą mastą. Šiose valstybėse vyravo orientuotas ne į eksportą, o su vidaus rinka susijęs palivarko ūkio modelis. Disertanto teigimu, atliktas tyrimas traktuotinas kaip XVI–XVIII a. ATR socialinės ekonominės istorijos KPS ir tradicinės marksistinės koncepcijų požiūriu analizės prolegomenai, pateikiantys šio tyrimo visumos vaizdą ir leidžiantys šią problematiką plėtoti toliau įvairiomis kryptimis. Konkrečiai, kaip teigiama disertacijos išvadose, feodalinių baudžiavinių santykių ATR XVI–XVIII a. vyravimo priežastims ir mechanizmui giliau pažinti yra būtini tolesni ATR vidaus rinkos tyrimai.

Tarybos nariai vienbalsiai nutarė suteikti Dariui Žiemeliui humanitarinių mokslų (istorijos krypties) daktaro laipsnį.

Tomas Čelkis